

Наталія Поплавська

ЕПІСТОЛЯРНА КОМУНІКАЦІЯ КІНЦЯ XVI — ПОЧАТКУ XVII СТ. (за матеріалами української полемічної публіцистики кінця XVI — початку XVII ст.)

У статті проаналізовано епістолярій як форму комунікації у контексті української публіцистики кінця XVI — початку XVII ст. Також розглянуто його жанрові канони та провідні мотиви.

Ключові слова: полемічна публіцистика, комунікація, епістолярій, реценція.

В статье проанализировано эпистолярий как форму коммуникации в контексте украинской публицистики конца XVI — начала XVII в. Также рассмотрены его жанровые каноны и основные мотивы.

Ключевые слова: полемическая публицистика, коммуникация, эпистолярий, реценция.

The article deals with the problem of epistolary as a form of communication in the context of the Ukrainian publicism at the end of XVI — beginning XVII centuries. Genre canons and leading motives have been analyzed in this work.

Key words: polemic publicity, communication, epistolary, reception.

Жанрова амплітуда української полемічної публіцистики кінця XVI — поч. XVII ст. характеризувалася взаємодією різних полемічних форм висловлювання та впливу на реципієнта, їх модифікацією, залишаючись при цьому під впливом конфесійних уподобань авторів. Серед найпопулярніших у ту пору були епістолярні тексти, роль яких через мобільність посилилась з проголошенням Берестейської унії. Вони оперативно доносили інформацію, а з виробленням методики як активної полемізації утвердилися повноправними жанрами літератури. Епістолярна форма не обмежувала полемістів змістом, вона давала можливість висловлювати думку та в різних формах доносити інформацію до адресатів (слухачів, реципієнтів). На думку Є. Про-

хорова, епістолярний жанр запозичив багато з ділового та державного листування. В ньому через спілкування між людьми піднімалися в гострій, відвертій та емоційній формі важливі соціальні проблеми [9, 255]. У зв'язку з такою функцією в них посилювалася роль авторського впливу на читачів. Навіть приватне листування у той період мало статус політичних документів, оскільки уособлювало, пропагувало переважно позиції представників різних конфесій. Особливо по-жвавлювався обмін листами між особами, причетними до Брестської унії. Такими є листи князя Костянтина Острозького, почасти писані власноручно, а деколи писали скриптори від його імені. Вони різнопланові: або малоцікаві з літературного погляду, або послання, не позбавлені хисту та свідомого естетичного оформлення. Князь проявляв неабияку ерудицію, толерантність у посланнях до львівських братчиків, до Іпатія Потія. Його епістолярний доробок не можна розглядати поза соціально-політичним контекстом, бо в ньому фокусувалися його конфесійно-національні орієнтири. К. Острозький міг впливати на політику держави, примушувати зважати на його погляди, забаганки. Все це проявлялося в його кореспонденції, з якої, з одного боку, постає образ адресанта, що зв'язав з адресатом власні думки, шкодував, що мало зробив для загальнонаціонального блага. З іншого, він безапеляційно переконував у слушності православної віри.

Епістолярна форма викладу культивувалася у творчості Іпатія Потія, Клірика Острозького. Репрезентатором цього жанру можна вважати й Івана Вишенського, з полемічного доробку якого можна також зарахувати до епістолярію, зокрема такі твори, як «Послання до Василя Острозького», «Послання до стариці Домникії», «Послання львівському братству», «Послання Йову Княгиницькому». Наголошено, що тодішні епістолярні твори за певними жанровими ознаками можна вважати й відкритими листами-посланнями. Така жанрова форма була популярною і в західноєвропейській протестантській публіцистиці XVI ст. А в українській православній зразком відкритого листа є «Послание до латын из их же книг» (1582). Деякі полемісти використовували форму відкритих листів як складову частину в ширших за змістом полемічних писаннях, вплітаючи в контекст твору звернення чи до окремих осіб, «до чительника», а чи до народу. Наприклад, Герасим Смотрицький у «Ключі царства небесного» подав

«До народов русских короткая, а пилкая предмовка». Відповідною патетикою наповнений лист-звернення Христофора Філалета до сенаторів і шляхти у заключній частині «Апокрисиса». Проте як самостійний жанр полемічної публіцистики відкриті листи наявні в названих полемістів.

Цікавою у жанровому аспекті щодо використання досвіду попередників була кореспонденція Іпатія Потія, який писав до Костянтина Острозького, Клірика, Михайла Рогози, Лева Сапіги, Мелетія Смотрицького, до помісного духовенства. За психологією епістолярного образу його листи можна умовно поділити на дві групи. У першій він розігрує ролі залежно від обставин, обережний, не схилив кореспондентів до унії, а доводив свою рацію аргументами. З контексту листів відчувається його прихований змовницький тон. У другій групі адресант повністю розкриває себе, відкрито захищає обрану позицію, захоплюється літературною та психологічною грою.

Певною мірою епістолярну техніку, на думку І. Франка, Потій застосовував у трактаті «Унія». Зокрема, Франко наводить порівняння передмови до цього твору із листом до Костянтина Острозького. Розлоге цитування тексту «Унії» стало основою для певних висновків, зроблених ученим стосовно того твору, який видався йому «найоригінальнішим і найліпшим з його писань», а з огляду на його літературну форму, повинен «зайняти високе місце в тодішній полемічній літературі». В інших судженнях про «Унію», які приписано й «Антиризису», вчений дещо суб'єктивний, бо, на його думку, Іпатій Потій пише просто, зрозуміло, не дозволяє собі «відскоки, окрики, дотепи», які наявні в тогочасних теологічних трактатах, навіть у поважного полеміста Захарії Копистенського та «палкого» Івана Вишенського, у нього немає «ані крихти гумору», «він радше впадає в пафос, але й тут уміє держатися в границях, і ніде не робить враження, немовби полював на ефект» [11, 527].

Сьогоднішнє осмислення творчості Іпатія Потія дещо коригує тезу Франка, бо засвідчує, що полеміст належав до чи не найекспресивніших полемістів свого часу й з неабияким бажанням залучав до своїх творів і гумор, й іронію, і сарказм, і не зовсім пристойну лексику. Це засвідчує і його «Антиризис» та «Отпись на листь ниякого Клірика Острозького безыменного», де з їдкою іронією дошкуляє опонентові в негідному веденні полеміки: «Слыш, человек добрый

хтожь кольвекъ! Бо ижесь мошкарном лице свое закрыль, трудно тебе познати. И если умыслые для того имя свое затаилъ, жебысь тымъ смелей лаяль...» [7, 503].

Його «Лист до князя Костянтина Острозького» зводився вже не першого заклику уніатів до князя пристати на унію. Іпатій Потій ще раз хотів листовно переконати його в цьому, оскільки після берестейського собору він хотів бачити серед своїх однодумців і князя Острозького, а також позбавити православних потужної підтримки в особі заможного та впливового можновладця. Це й послужило причиною появи листа, датованого 3 червня 1598 року. У ньому відчувається проповідницька інтонація з її теологічно-інтелігібельним простором, який не збігається з контурами звичайного, буденного життя. Це визначає й характер наративного коду в ньому. Потій постає католицьким апологетом, оборонцем віри, який доводив своєму православному адресатові правоту власної доктрини. Тому лист вийшов поза формальні межі епістолярного жанру й сягнув герменевтичного тлумачення Святого Письма. Не обійшов увагою Потій й тієї «вольности духовенству и церквамъ нашимъ», за яку дякував королеві, розраховуючи на те, що лояльний до влади магнат Костянтин Острозький, при всій симпатії до гонимого православ'я, не міг не схилитись перед авторитетом короля.

Напевно, що всі згадані культурно-політичні моменти потрібні були авторові лише як підґрунтя для розгортання богословсько-гомілетичної ідеї. Адже основна складність ситуації для Потієписьменника полягала в тому, аби екзегетичним методом довести, що унія сталася саме з волі Бога, оскільки у св. Письмі, зрозуміло, про унію нічого безпосередньо не сказано. Тому переконати адресата, такого ж християнина, як і автор листа, можна лише способом інтерпретації Біблії. Як справжній майстер гомілетики, Потій використав тогочасний життєвий матеріал лише як підготовчу ілюстрацію до теологічної моделі. Тому інформативна тональність раптом змінювалася на натхненно-екстатичну. Автор, виключаючи принагідно й реєстр поетичного слова, перейшов до цитат зі Старого та Нового Завітів і св. Передання, використовуючи ауру імені Володимира Хрестителя, аби докорити князеві Костянтину за підтримку «сцызмы»: «О презацное княжа! леторосли благочестивая великого Володимира, крестившего Рускую землю! Изали того жалуешь, же ся хитрости дияволь-

ские открыли, и дела его проклятое ссызмы разорили и в ни-во-што се обернули?! (Иосей, 1). Того ли жалуешь, ижь, по пророку Иосиеви, «собралися сынове Июдины и сынове Израилевы вокупе и поставили себе власть едину», а по божественному Иоану, «сталася едина овчарня и единъ пастырь»?! Того ли ваша княжатская милость жалуешь, (Псал. 1) ижь древа одного краснаго, насажденънаго надъ водами текущими, ветвие некогда отсеченное, теперь знову вщепени будучи, листвие зеленое и овощ солодкий будеть родити?!» [8, 135].

Така градація біблійних образів у свою чергу була постаментом для розгорнутого докору князеві Острозькому, який, проте, починався з компліменту: «О христоролюбное и пресветлое княже!». Потій переходить до «особистого моменту», нагадуючи, що саме з волі князя Костянтина став єпископом; він відкидає будь-які звинувачення на свою адресу, що ніби він їхав до Риму без рішення церковного синоду, не погребувавши натякнути, що має чимало власноручних листів від князя, які доводять його чистоту й можуть бути надруковані. Це є промовистою деталлю літературного етикету епохи Ренесансу. Заключна частина листа містить численні й уже власне практичні пропозиції щодо церковного миру, аналіз реалій політичного життя «Русі», критику невігластва опонентів, хоча лейтмотивом тут проходили згадування про «Хрыста миротворца», про милосердного Пана Бога, згадки про старозавітних пророків, цитати з апостольських послань.

Князь Острозький сам не відповів тоді на листа, а доручив це зробити одному з активних діячів Острозького гуртка — Клірику Острозькому. Іпатій Потій у відповідь відреагував одразу. Образа на князя за нехтування його особою та іронічне ставлення до автора вже були означені у назві «Отпис на лист ніякого Клирика Острозького безыменного, который писал до владыки Володымерского и Берестейского». Згадка в «Отписі» «Антиризиса» засвідчує, що за час його написання можна вважати кінець 1599 року. Іпатій Потій і в тому листі не полишав надії, що переконає у прихильності князя до унії. Однак він більше захопився відповіддю Клірикові Острозькому на його звинувачення: глузує, що той не зрозумів гаразд його листа князеві, повчає його, щоб доречніше добирав приклади для аргументації, дорікає за ймовірне використання протестантських джерел, аналізує, як Клірик використав богословські джерела та не забуває принизити

його за незнання і навіть за обширне використання цитат при тлумаченні загальновідомих речей. Він, наприклад, дивується, що Клірик зібрав безліч цитат, аби довести походження Ісуса Христа, що він заснував церкву в Сіоні. Трактуючи на свій лад новозавітну історію, Іпатій Потій підводив свого адресата до того, що акцентував на отриманні постійної влади серед усіх апостолів лише Петром, який і став покровителем Римської церкви. Полеміст, дошкуляючи лайливими словами Клірикові, намагався стримувати себе у висловах на адресу київського воєводи, який не мав бажання з ним безпосередньо розмовляти. Є підстави здогадуватись, що одночасно з цим посланням Клірику Іпатій Потій послав ще один лист князю, в якому уклінно просив його порозумітись, доводив, що владики нічим не порушили унію у православній церкві, а тільки визнали зверхність папи Римського, що спричинить краший порядок у церкві. Той лист, на жаль, не зберігся. Полемічну творчість Іпатія Потія доповнюють проповіді та гомілії, в яких здебільшого популяризувалися догми католицької церкви.

Своєрідним новатором у жанрових пошуках відкритих полемічних листів був Клірик Острозький. Як вважають дослідники, це — псевдонім одного з вихованців Острозької академії. Серед можливих претендентів на таку роль фігурують молодий Мелетій Смотрицький, Йов Борецький, Гаврило Дорофейович і навіть острозький протопоп Ігнатій. Полемічний доробок Клірика не великий, але переповнений ораторською патетикою, що наробила «великого, як на свій час, гомону» [4, 124]. Він написав два полемічні листи, ймовірно, за дорученням князя Острозького, до Іпатія Потія: «Отпис на листь ... велебного Отца Ипатія» (1598) та «На другий лист велебного Отца Ипатія».

Перший «Отпис...» складається із трьох частин: «До чителника», «Передмова листу до отца єпископа», «Лист». Доповненням до них є «История о листрикийском соборе». У передмові автор, як і його попередники, виправдовується, що взявся за справу, яку годилось би залишити старшим і досвідченішим, використовуючи при цьому традиційні в українській агіографії та ораторській прозі з часів Київської Русі самопринижуючі формули. Такий реверанс, звісно, був уведений у текст, щоб заінтригувати читача тим, що він готовий вступити в діалог із великим католицьким полемістом Іпатієм Потієм. А свій молодечий запал Клірик пояснює вживанням алегоричних порівнянь,

скрупульозно добирав біблійні афоризми, вдавався до ефектного зіставлення фактів з біблійної історії та реалій тодішнього життя. З цього випливає його висновок про неможливість згоди між грецьким та латинським духовенством. Для творення образу опонента автор звертається, за традицією полемічної прози, до біблійних аналогій: згадує Адама, що спокусився та втратив рай, Іуду. Своєрідним психологічним прийомом у листі є нагадування найнегативніших епізодів з життя опонента, хоча автор не зловживає сатиричним висміюванням адресата. Його більше захоплювали ліричні відступи, що вкладаються в монолог персоніфікованого образу церкви, та роздуми на вічні філософські теми. Нанизуючи у тексті численні біблійні цитати, автор заперечує положення Іпатія Потія: він запитує, чому Потій так сміливо і безпечно «замилує очі» та прагне перед усім світом «поцукрувати» унію: «Погляди ж тепер оком й послухай слухом: чого есте своєю, плачу и рыданію годною, згодою наробили? Не ест той град, не ест место, где бы есте плачу и рыданія, стогнанія воля и слез отеческія богоприданнаы веры людей и душ не наповнили!» [6, 260]. З приводу того, що Потій використав у своєму листі слова Віссаріона (відомого учасника Флорентійського собору, який погодився на унію), автор глузував, що Владика оперся на такий могутній доказ, «яко паук на сети!».

Клірик не завжди дбав про канони епістолярного жанру, а писав, довіряючи власному смаку. В «Отписі» переважає осудлива інтонація: «...Повапнили родичов з детми, поятрили брата з братом, побудили одного против другому, розпорошили братерство...» [6, 260]. Деякі вчені вбачали в ньому елементи памфлета. Наприклад, Л. Махновець зазначав: «Отпис» Клірика Потієві — це один з найстриманіших творів серед усіх писань, що поспішно вилітали з-під пристрасних пер у розгойдані роки кінця XVI ст. В творі ми зустрічаємося і з нетрадиційним явищем тогочасної літератури — свідомим прагненням автора до краси поетичного образу, художнього слова... Час від часу автор підноситься до високого пафосу в дусі біблійних пророків, щоб висловити своє горе і обурення...» [5, 290–291]. П. Яременко визначив жанр «Отпису» як памфлет [12, 20].

Пародіюючи стиль Клірика, І. Потій безжально називає його «жаком» (персонаж європейської комедії), «хлопчиськом». Тут можна зауважити, що І. Потій чи не вперше в нашій літературі вдався до

характеристики чужого стилю. Лев Кревза був ще зневажливішим, назвавши Клірика «глупим дяком». Не без підстав і Кирило Студинський зауважив, що «се оповідане робило між православними велике вражінє і було успішним середником в боротьбі проти унії. На се оповідане покликували часто православні полемісти, хоть вже в р. 1598 дав на нього Потій коротку, але влучну відповідь в «Отписі Клирикові Острозькому» [10, 6].

У другому «Отписі» Клірик Острозький також проявив себе великим естетом слова. Однак більше намагався використовувати ретроспекції, вдаватися до аналізу подій, в чому проявляється багатогранність його стильової манери. Композиційне вирішення твору не переходить межі полемічного канону. Його складовими є звернення до «чительника ласкового» та шести розділів, в яких інтерпретуються переважно проблеми, підняті у першому «Отписі». Проте там відчувається стриманість, врівноваженість, відсутня будь-яка іронія, переважають докори. Автор став у позу пророка, починаючи твір різними сентенціями, якими намагався переконати опонента про важливість сталості у вірі. Клірик вдався до аргументації своїх суджень посиленнями на церковних авторів, чимало цитував їх, що певною мірою обтяжує текст. З великим натхненням і полемічною майстерністю виведений в кінці «Отпису» також і образ матері, монолог-плач якої виходить за межі прози та символізує очищення душі слізьми після каяття. При цьому епістолярна форма руйнується і твір стає поетичним посланням у прозі. Запитально-окличні речення, багатоасоціативні метафори, уособлення справляють неабияке емоційне враження. У Клірика Острозького, як і в Мелетія Смотрицького, плач, «волення» передбачали надію бути почутими, викликати почуття вини та спонукати адресата до реального втілення вимог, проголошених у листі.

Отже, два «Отписи» Клірика Острозького і два найкращі листи Іпатія Потія творять своєрідний епістолярний ансамбль, оскільки їх об'єднує спільна словесна гра у майстерності, полемічному хисті, а також використання публіцистичної палітри один одного, що проявлялося на рівні заперечення аргументів опонента. Роблячи витяги з текстів, полемісти заради впливу на реципієнта вдавалися до емоційної патетики.

Привертають увагу й відкриті листи-послання Івана Вишенського, датовані переважно початком XVII ст. Незважаючи на те, що цей

автор найбільш досліджений серед полемістів, залишається шкодувати, що увагою обійдений такий важливий аспект його творчості. Епістолярна форма використовується майже в усіх із 16-и відомих творів, у яких Іван Вишенський постає трибуном, посередником між Богом і людьми, апостолом і Благовістом. Він підходив до будь-якої проблеми з точки зору духовності, апелюючи переважно до релігійно-патріотичних почуттів православних. Не обмежував себе тільки емоційними аргументами, він намагався переконувати своїх читачів за допомогою логічних висновків. Вишенський виступав палким поборником істини, якою керуються божественний первінь у людині, дух, розум, а не плотські інстинкти, він шукав цю істину у Святому Письмі. «Истина же, — зазначає полеміст, — сущая и непременная... есть не временна, но вечно пребывательна» [3, 126].

«Послання до стариці Домникії», «Послання львівському братству», «Послання Йову Княгиницькому» є власне епістолярними творами. Вони адресовані конкретним людям, окреслені епістолярними жанровими ознаками та атрибутикою. У посланні до львівської черниці Домникії, яке було відповіддю на лист керівника Львівського братства Юрія Рогатинця, Вишенський наводить важливі автобіографічні факти про перебування у Львові, намагається проаналізувати причини конфлікту з львівськими братчиками, які, на його думку, впроваджували у школі не такі принципи навчання. Полеміст відверто висловлює своє невдоволення, що «пан Юрко» «страстно, грешно и всеми узами аерных духов злобы связано» [1, 369]. Тобто Вишенський категорично заперечував ідеї Псевдо-Діонісія Ареопагіта, вбачаючи в ньому язичника. До речі, в ознайомленні читачів XVI — XVII ст. з античністю особливо велика роль належала творам Ареопагіта, через які в культурний обіг увійшло безліч «платоновських» фраз. Патристична література такого плану була добре знайома полемістам. Таким чином Іван Вишенський викладав свої погляди на освіту. У деяких місцях текст набував форми спокійної розмови з добре знайомою людиною.

Звернення до Йова Княгиницького, доброго приятеля, ілюструє природний непідробний, не завуальований позою пророка чи духівника образ автора, який висловлює глибоку людську тугу за батьківщиною, сподівання побувати в рідних краях: «Желание имех ныне посетити вас, но судьбы божия и некия болезни телесныя преградиша...» [2, 376].

Отже, післяунійний полемічний спалах активізував культивування епістолярних жанрів, які своїм лаконізмом чи не найкраще обслуговували процеси міжконфесійних суперечок. Кінець XVI — початок XVII ст. — час розквіту епістолографії, широкодіапазонне його пульсування. Незважаючи на невелике насичення їх текстів конкретно-історичним матеріалом, вони містили унікальну інформацію, що давала уявлення про світоглядні, конфесійні та естетичні орієнтири авторів. У них відчувається намагання оперативного вплинути на адресата, а це спричинило до посилення публіцистичності викладу. Шкода, що епоха повного розквіту барокового стилю відвела їм лише роль традиційної комунікації між людьми.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Вишенський І.* Послання до Домнікії / І. Вишенський // Українська література XIV — XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори та ін. — К. : Наукова думка, 1988. — С. 368–376.
2. *Вишенський І.* Послання Іову Княгиницькому / І. Вишенський // Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори та ін. — К. : Наукова думка, 1988. — С. 376–378.
3. *Вишенський І.* Твори / І. Вишенський / [вступна ст., упоряд. Єр'оміна І. П.] — К. : Державне видавництво художньої літератури, 1959. — 269 с.
4. *Єфремов С. О.* Історія українського письменства / С. О. Єфремов. — К. : Феміна, 1995. — 688 с.
5. *Махновець Л.* Сатира і гумор української прози XVI–XVII ст. / Л. Махновець. — К. : Наукова думка, 1964. — 479 с.
6. *Острозький Клірик.* Огпис на лист в бозе велебного отця Іпатія / Клірик. Острозький // Українська література XIV–XVI ст. — К. : Наукова думка, 1988. — С. 254–264.
7. *[Потій І.]* Антиризис или Апология против Христофора Филалета // Памятники полемической литературы. Русская Историческая Библиотека. — СПб. : Изд. Петербургской Археографической Комиссии, 1903. — Т. III. — С. 477–989.
8. *Потій Інатій.* Лист до князя Костянтина Острозького від 3 червня 1598 р. / *Інатій Потій* // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: у 2-х частинах. — К. : Наукова думка, 1995. — Ч. 2. — С. 131–147.
9. *Прохоров Е. П.* Эпистолярная публицистика / Е. П. Прохоров : [учебно-метод. пособие по специальному курсу]. — М., 1958. — 89 с.

10. *Студинський К.* Полемічне письменство в р. 1608 / К. Студинський // ЗНТШ. — Т. 104, Вип. IV. — Львів, 1911.— С. 5–37.
11. *Франко І. Я.* Життя й літературна діяльність Іпатія Потія / І. Франко // Франко І. Зібр. тв. : у 50 т. — К. : Наукова думка, 1983. — Т. 39. — С. 508–533.
12. *Яременко П. К.* Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його «Апокрисис» / П. К. Яременко. — Львів : Вид-во Львівськ. ун-ту, 1964. — 110 с.